

De Staat van de Nederlandse Economie

Coen Teulings: gaan we positief het nieuwe jaar in?

HAAGSCH
COLLEGE

MONTESQUIEU INSTITUTE
VAN WETENSCHAP NAAR SAMENLEVING

Piazza
JONG RIJK

Beste bezoeker van het Haagsch College

Fijn dat u naar De Staat van de Nederlandse Economie bent gekomen met Coen Teulings.

Zo tegen het einde van het jaar maakt het Haagsch College de financieel-economische balans op. Kunnen we 2015 met vertrouwen tegemoet zien? Coen Teulings zal terugkijken op het afgelopen jaar en blikkt vooruit. Waar hebben we de voorzichtige economische groei aan te danken? En hoe hard zet de groei door in het komende jaar? Ook wordt de arbeidsmarkt onder de loep genomen en spreekt Teulings over de invloed van Europa op de staat van de Nederlandse economie.

Deze avond is in samenwerking met Piazza JongRijk, en uiteraard onze vaste partner Campus Den Haag, georganiseerd. Piazza JongRijk is de koepel van alle 11 departementale jongverenigingen van de rijksoverheid.

Inhoudelijke goodiebag

Als dank voor uwkomst bieden we u in samenwerking met het Montesquieu Instituut en Repro van der Kamp deze inhoudelijke goodiebag aan.

Marcel de Ruiter heeft een handig overzicht gemaakt over de staat van onze economie. Hij is verbonden aan het Montesquieu Instituut en adviseur bij Adviesbureau Public Affairs en Communicatie Van Oort en Van Oort. Hij was senior beleidsmedewerker van de directe algemene economische politiek van het ministerie van Economische Zaken.

Verder vindt u in dit magazine ook een interview met de heer Teulings aan en een artikel van zijn hand samen.

Meer informatie over economische onderwerpen vindt u op de website van het Montesquieu Instituut. Op de site van het Haagsch College vindt u in ons archief alle videosamenvattingen van alle colleges die zijn gegeven.

Agenda Haagsch College

De Haagsch Colleges in Nieuwspoor die u alvast in uw agenda kunt zetten:

- 19 januari Jan Peter Balkenende: Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen

Dat bedrijven in de toekomst meer aandacht zullen schenken aan het klimaat en maatschappelijke vraagstukken lijkt meer dan een hype te zijn. Maar hoe doe je dat nu in de praktijk? Oud-premier Balkenende spreekt over bedrijfsmodellen voor duurzame groei.

- 23 februari Christ Klep: Het Militaire Rusland-NAVO College

Sinds de crisis in Oekraïne zijn de spanningen weer opgeleaid tussen twee oude vijanden: de NAVO-landen en Rusland. Vormt Rusland een serieuze militaire bedreiging? Christ Klep is militair historicus

- 16 maart Hans Wiegel: de macht van de Eerste Kamer

Twee dagen voor de Provinciale Statenverkiezingen hebben we met het Haagsch College onze eigen Nacht van Wiegel. De voormalig vicepremier en Eerste Kamerlid van de VVD gaat in op de rol en de macht van de Eerste Kamer.

Houdt onze website in de gaten voor de komende colleges. We hopen u volgend jaar weer te begroeten.

Alvast fijne feestdagen!

De initiatiefnemers van het Haagsch College,
Freek Ewals en Vincent Rietbergen

De staat van de Nederlandse economie

Marcel de Ruiter, verbonden aan
het Montesquieu Instituut

Sinds de kredietcrisis heeft de Nederlandse economie twee recessies doorgemaakt. De eerste duurde van het derde kwartaal van 2008 tot en met het tweede kwartaal van 2009. Van het tweede kwartaal van 2011 tot en met het vierde kwartaal van 2012 was er opnieuw een recessie. In 2009 (-3,3%), 2012 (-1,7%) en 2013 (-0,7%) kromp de economie. In de loop van 2014 is weer sprake van enige economische groei. Ten opzichte van het derde kwartaal van 2013 is de economie in het derde kwartaal van 2014 met 1,1% gegroeid. Het Centraal Planbureau (CPB) verwachtte in de

Macro Economische Verkenning 2015 (september 2014) een economische groei van ¾% in 201 en 1¼% in 2015. Als deze prognose uitkomt zit het niveau van het BBP eind 2015 nog steeds iets onder de piek van begin 2008. Er is dus reeds sprake van een langdurige stagnatie, en daar komt bij dat het herstel (mede in verband met de onzekere internationale situatie) wankel en gering is. Meer en meer economen, waaronder Coen Teulings, maken zich zorgen dat Europese economieën in een situatie van aanhoudende 'secular stagnation' terecht zijn gekomen, vergelijkbaar met de stagnatie die Japan vanaf begin jaren '90 heeft gekend.

Vergelijking met EU-landen

De macro-economische prognoses die het CPB om de drie maanden presenteert, zijn momentopnames. Beter is het om te kijken hoe de Nederlandse economie er structureel voor staat, en hoe het is gesteld met het vermogen van de economie om in de toekomst te groeien. Daarvoor kijken we naar de gemiddelde economische groei in de jaren 2009 (het

eerste volledige jaar waarin de gevolgen van de kredietcrisis merkbaar waren) tot en met 2013 (het laatste jaar waarvoor definitieve realisatiecijfers beschikbaar zijn voor de EU).

De Nederlandse economie kromp in die periode gemiddeld met 0,7% per jaar, vergeleken met een gemiddelde krimp van 0,2% in de EU28 en 0,4% de eurozone. Nederland staat hiermee op een 17e plaats in de EU28, maar scoort slechter dan de vergelijkbare landen Zweden (1,4% groei), Duitsland (+0,7%), Oostenrijk (+0,4%), België (+0,3%) en Frankrijk (+0,2%). Kijken we naar de jaren 2011 t/m 2013, dan wordt duidelijk dat Nederland in de loop van de laatste jaren steeds verder terrein heeft verloren.

Met een gemiddelde economische groei van -0,4% staat Nederland in de periode 2011-2013 op een 21ste plaats in de EU28, vergeleken met 1,8% groei in Zweden, 1,5% in Duitsland, 1,3% in Oostenrijk, 0,6% in België en 1,3% in Frankrijk. Vooral 2012 was een slecht jaar voor de Nederlandse economie. CPB-econoom Wim Suyker komt in een presentatie uit januari 2014 tot vergelijkbare conclusies. Hij constateert dat Nederland in 2012 en 2013 achterblijft in de eurozone en vanaf 2011 bij vergelijkbare landen. Hij wijt de achterblijvende Nederlandse economie niet aan de exportprestaties, maar aan de haperende investeringen en particuliere consumptie. Uit de meest recente cijfers van Eurostat (november 2014) blijkt dat de groei van de Nederlandse economie in 2014 iets lager is dan het gemiddelde in de EU28, maar Nederland lijkt wel aan te haken. Overigens is deze groei nog steeds erg laag: voor de EU28 bedroeg de groei in het derde kwartaal van 2014 1,3% ten opzichte van het derde kwartaal van 2013. Voor Nederland was dit 1,1%.

Oorzaken van de economische stagnatie

De oorzaak van de hardnekkigheid van de problemen van de laatste jaren is de afgelopen jaren vooral gezocht in de aard van de recessie waarmee Nederland te maken heeft gekregen, namelijk een balansrecessie. Huishoudens en financiële instellingen hebben in ons land relatief lange balansen. Enerzijds zijn er veel schulden (zoals hypotheekschulden), terwijl hier aan de andere kant veel vermogen (zoals woningbezit en pensioenvermogen) tegenover staat. Zo bedraagt het opgebouwde pensioenvermogen volgens cijfers uit 2013 ca. 165% van het bruto binnenlands product (BBP).

De Nederlandse economie is daardoor gevoelig voor financiële schokken, die zich met de kredietcrisis en de eurocrisis in hevige mate hebben voorgedaan. Banken zijn terughoudend met het verstrekken van leningen omdat ze hun balansen weer op orde moeten krijgen. Dit is ten koste gegaan van de kredietverstrekking aan het bedrijfsleven en heeft de investeringen dus negatief beïnvloed. Ook de voorwaarden voor hypotheekverstrekking zijn aanzienlijk aangescherpt. Daarbij hebben de dalende huizenprijzen ook geleid tot een

daling van de vermogens van huishoudens, wat vervolgens de consumptie heeft aangetast. Zo gaat de Macro Economische Verkenning 2015 (MEV 2015) van het CPB uit van een consumptiedaling van 1,6% in 2013, maar lijkt het dieptepunt van de particuliere consumptie achter de rug. In 2014 blijft de consumptie gelijk en in 2015 groeit deze naar verwachting met 1%.

Volgens De Nederlandsche Bank (DNB, 2014) zijn Nederlandse banken nog steeds sterk afhankelijk van marktfinanciering, maar brengen ze deze kwetsbaarheid geleidelijk terug. Overigens hebben de lange balansen ook een positieve kant, want ze betekenen dat Nederlandse burgers en organisaties grote bezittingen hebben. Econoom Bas Jacobs (2013) wijst er bijvoorbeeld op dat de Nederlandse staatschuld van ca. 75% BBP vrijwel wegvalt tegenover de belastingclaim van 67% BBP op toekomstige pensioenen. Daar komen volgens Jacobs o.a. de toekomstige gasopbrengsten nog eens bij.

In de loop van 2014 begint de ongerustheid te groeien over de aanhoudend lage economische groei in Europa. Diverse economen spreken over 'secular stagnation'. In een interview in Het Financieele Dagblad van 18 november 2014 legt Coen Teulings uit wat dat inhoudt: een langdurige economische stagnatie waar een economie niet vanzelf uitkomt, als gevolg van een fors spaaroverschot in combinatie met onderinvesteringen. Om de besparingen en investeringen meer in evenwicht te brengen zou de reële rente (=nominale rente minus de inflatie) moeten dalen tot onder nul. Omdat de nominale rente al zo laag is dat deze niet of nauwelijks meer omlaag kan, zou een hogere inflatie nodig zijn om de reële rente omlaag te krijgen. Door de lage economische groei blijft echter ook de inflatie laag, waardoor het probleem blijft bestaan. Teulings pleit daarom voor een inflatieverhogend monetair beleid van de ECB.

Woningmarkt

Op de woningmarkt zijn er intussen diverse hervormingsmaatregelen genomen. Vanaf 2013 komen nieuwe hypotheekleningen alleen in aanmerking voor hypotheekrenteaftrek als er annuïtair wordt afgelost. Het sluiten van hypotheekleningen die niet of nauwelijks worden afgelost wordt daarmee beperkt, en de fiscale subsidiëring (en daarmee het woning prijsopdrijvende effect van de hypotheekrenteaftrek) van hypotheekleningen gaat op langere termijn met ruim € 5 miljard omlaag.

Eerder waren de voorwaarden die de banken stellen aan hypotheekverstrekking al aangescherpt, en de komende jaren zal de maximale hypotheeklening verder worden beperkt tot 100% van de waarde van de woning. Vanaf 2014 wordt verder het maximale belastingtarief waartegen de hypotheekrente wordt verrekend, stapsgewijs verlaagd van 52% naar 38%.

Toch blijft het de vraag of de politiek niet de kans voorbij heeft laten gaan om de woningmarkt, inclusief de huurmarkt en het creëren van een goed functionerende particuliere huursector, meer fundamenteel en in samenhang te hervormen, bijvoorbeeld door een rigouze aanpak van de hypotheekrenteaftrek. Gedurende de crisis heeft de woningmarkt niet alleen te lijden gehad onder het balansherstel van de banken, maar ook onder de aangescherpte kredietregels en de onzekerheid over de toekomst van de hypotheekrenteaftrek.

Ook Coen Teulings is kritisch. In Het Financieele Dagblad

d.d. 18 november maakt hij duidelijk dat de strenge leennormen het op de koopmarkt zeer lastig maken voor starters, terwijl er geen stappen worden gezet om de huurmarkt los te trekken. *“In de huurmarkt is alles in gereedheid voor een groot reguleringsdrama”, aldus Teulings. “Hoe kun je als beginnende leraar, met een nog echt niet heel hoog salaris, iets betaalbaar huren? Die woningen zijn er niet.”*

Nu bekend is welke maatregelen de overheid heeft genomen, is er voorlopig wel meer duidelijkheid op de woningmarkt. Er lijkt sprake van een voorzichtig herstel. Een eventueel nieuw politiek debat over verdere beperking van de hypotheekrenteaftrek kan voor nieuwe onzekerheden zorgen, terwijl dit voorkomen had kunnen worden door in één keer te besluiten tot een radicalere hervorming.

Sterkte, groeivermogen en arbeidsproductiviteit van de Nederlandse economie

Nederland is in de Global Competitive Index 2014-2015 van World Economic Forum (WEF) blijven staan op een hoge, achtste plaats. Twee jaar geleden stond Nederland nog vijfde. Nederland staat achter vergelijkbare landen als Zwitserland (1), Finland (4) en Duitsland (5), maar voor het Verenigd Koninkrijk (9), Zweden (10), Noorwegen (11), Denemarken (13) en België (18).

Het rapport is lovend over de innovativiteit van het Neder-

landse bedrijfsleven, over het onderwijssysteem en over de infrastructuur. De Nederlandse economie heeft dus nog steeds een sterke positie. Zwaktes zijn volgens WEF de rigiditeit op de arbeidsmarkt en de huidige problemen in het financiële systeem waardoor de toegang tot krediet moeilijk is. Volgens de Erasmus Concurrentie en Innovatiemonitor 2013-2014 echter is juist het innovatievermogen van Nederlandse bedrijven substantieel gedaald. De OECD (2014) pleit ervoor om het Nederlandse topsectorenbeleid meer op kleine en ondernemende bedrijven te richten. In 2012 waarschuwde de OECD dat de export van in Nederland geproduceerde goederen teveel gericht blijft op de traditionele, langzaam groeiende Europese markten en onvoldoende op opkomende markten. Ook vindt de OECD dat het topsectorenbeleid geen instrument mag worden om bepaalde bedrijven of industrieën voor te trekken.

Ondanks de structurele kracht vreest Maarten Camps, de secretaris-generaal van het ministerie van Economische Zaken, in zijn ESB-nieuwjaarsartikel (2014) dat de Nederlandse economie in de toekomst minder kan groeien dan in de vorige decennia, met name door een structureel kleinere toename van het arbeidsaanbod. Op basis van CPB-berekeningen beschouwt hij een gemiddelde jaarlijkse groei op middellange termijn tussen de 1 en 1,5% als een reëel scenario. Het CPB zelf heeft inmiddels in juni 2014 een aantal toekomstscenario's voor de jaren 2016-2023 gepubliceerd. Volgens het CPB zijn de lage groei en de hoge werkloosheid van de 'Grote Recessie' niet permanent, en is de Nederlandse economie veerkrachtig. Afhankelijk van de mate van herstel zou de economie de komende jaren met 1½% ('Gematigd Herstel' scenario) tot 2½% ('Aantrekkelijk Herstel' scenario) per jaar kunnen groeien.

In het 'Uitgesteld Herstel' scenario daarentegen zijn de problemen op de financiële markten en de huizenmarkt niet opgelost, blijft de vraag van consumenten en overheden beperkt en zet beperkte mondiale groei een rem op de internationale bestedingen. In dit scenario blijft de groei beperkt tot ¾% per jaar.

Volgens Bart van Ark (2011) werd de economische groei tussen 1980 en 2010 voor ongeveer een kwart (0,6%-punt) verklaard door de groei in het aantal gewerkte uren, en voor driekwart (1,6%-punt) door toename van de arbeidsproductiviteit. Gezien de vergrijzing zal een belangrijk deel van de economische groei in de komende jaren moeten komen van een stijging van de arbeidsproductiviteit.

Van Ark rekent voor dat de trend in de arbeidsproductiviteitsgroei met ten minste een half procent moet toenemen om de trendmatige groei van het BBP op 2% te houden. Het beeld dat hij hiervoor schetst, stelt echter niet gerust, want sinds de jaren '80 van de twintigste eeuw is er juist sprake van een vertraging in de productiviteitsgroei:

- van 1980-2010 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse groei van het BBP per gewerkt uur 1,6%
- van 1980-1990 bedroeg deze productiviteitsgroei nog rond de 2%
- van 1990-2000 daalde de groei van de arbeidsproductiviteit, mede door de sterk stijgende werkgelegenheid, naar 1,7%
- van 2000-2010 bedroeg de jaarlijkse productiviteitsgroei nog maar 1,2% (en 1,6% van 2000-2007, voorafgaand aan de crisis). In de twintigste eeuw was de gemiddelde productiviteitsgroei per decennium in vreedstijd alleen lager tijdens de depressie van de jaren dertig.

Een mogelijke oorzaak van de productiviteitsvertraging is het toegenomen aandeel van de dienstensector in de economie, waar de productiviteit minder stijgt dan in de industrie. Een ander punt is dat het niveau van de arbeidsproductiviteit in Nederland, vergeleken met andere landen, al zeer hoog is. Nederland kan de groei van de productiviteit dus niet opkrikken door een inhaalslag te maken ten opzichte van andere landen. De groei moet komen van innovatie en een goed functionerende kenniseconomie. Ook hier is het beeld niet onverdeeld positief:

- volgens TNO (2012) zijn Nederlandse bedrijven in vergelijking met andere landen innovatief. Bijna 40% van bedrijven in de industrie en 21% van de bedrijven in de dienstensector realiseerden een of meer technologische innovaties. Toch blijft de research & development (R&D) intensiteit van bedrijven achter bij concurrerende landen en neemt deze af. De omvang van private en publieke R&D-uitgaven staat onder druk.

De Europese Commissie (2013) heeft het over relatief lage investeringen van het Nederlandse bedrijfsleven in onderzoek (1,07% BBP in 2011 vergeleken met een EU-gemiddelde van 1,26% BBP), een dalende publieke financiering voor onderzoek, het grotendeels ontbreken van een duidelijke oriëntatie op onderzoeksintensieve sectoren en schaars technisch en technologisch geschoold personeel, waardoor het toekomstige concurrentievermogen van de Nederlandse economie kan worden aangetast. Ook het IMF (2013) beveelt aan de R&D-intensiteit te vergroten.

- Volgens TNO (2012) nemen buitenlandse bedrijven een toenemend en inmiddels aanzienlijk deel van de R&D-uitgaven en hightech bedrijvigheid in Nederland voor hun rekening, terwijl Nederlandse bedrijven hun investeringen steeds meer op het buitenland lijken te richten.
- De Europese Commissie beschouwt Zweden, Duitsland, Denemarken en Finland als de meest innovatieve economieën van de EU. Op het Innovatie Scoreboard van de EU behoort Nederland in 2014 weliswaar tot de landen die bovengemiddeld presteren, maar desalniettemin beschouwt de Europese Commissie Nederland als een 'innovatievol-

ger' en dus niet als een koploper.

- De grote multinationals in Nederland zijn zeer productief, maar voor kleinere en meer op de binnenlandse markt gerichte bedrijven geldt dat veel minder. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 2013) denkt dat concurrentie de productiviteit van de dienstensector kan verhogen, maar noemt de gebrekkige concurrentie op het terrein van diensten tegelijkertijd 'betrekkelijk hardnekkig'.
- Volgens de Europese Commissie doet het Nederlandse schoolsysteem het over het geheel genomen prima, maar zijn er relatief weinig uitblinkers en scoren de beste leerlingen veel lager dan hun evenknieën in andere landen. Ook is er onder studenten weinig animo voor een carrière in een exacte richting. TNO (2012) stelt dat Nederland er onvoldoende in slaagt om buitenlands talent aan te trekken en vast te houden.
- Volgens TNO draait Nederland op het gebied van octrooien mee in de wereldtop en scoort Nederland goed op wetenschappelijk gebied, maar kunnen de technologieabsorptie en -transfer beter.

Arbeidsmarkt

De Nederlandse arbeidsmarkt is in de jaren voorafgaand aan en ook gedurende het eerste deel van de crisis gekenmerkt door een in internationaal opzicht lage werkloosheid en hoge arbeidsparticipatie. Binnen de arbeidsmarkt raakte steeds meer sprake van een scheiding tussen enerzijds zittende (vaak oudere) werknemers met vaste contracten, en anderzijds mensen met flexibele contracten en zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) met minder rechten.

Hoewel dit voor een deel een weerspiegeling is van andere voorkeuren van werknemers/zzp'ers en van nieuwe economische omstandigheden die meer flexibiliteit vragen, is de tweedeling ook een signaal dat de arbeidsmarkt heeft gezocht naar nieuwe arrangementen om de te starre oude te omzeilen.

Nadat het kabinet-Balkenende II (2003-2006) maatregelen heeft genomen om de WW-duur iets te verkorten, fiscale subsidiëring van VUT en prepensioenregelingen te stoppen en de WAO te hervormen, hebben de daaropvolgende kabinetten lang getalmd met het doorvoeren van verdere hervormingen. Hierdoor is tijd verloren gegaan die Nederland had kunnen benutten om sneller en sterker uit de crisis te komen. Intussen is de werkloosheid gedurende de crisisjaren uiteindelijk toch flink gaan stijgen, van rond de viereuhalf procent in 2010 en 2011 naar 6,7% in 2013. In de eerste helft van 2013 steeg de werkloosheid gemiddeld met meer dan vijfhonderd personen per dag. Een lichtpuntje is dat de werkloosheidspiek volgens de Marco Economische Verkenning 2015 (MEV 2015) van het CPB eerder lijkt te zijn bereikt dan verwacht. Het CPB verwacht dat de werkloosheid uitkomt

op 7% (620.000 personen) in 2014 en 6¼% (605.000 personen) in 2015. In 1985 lag het percentage voor het laatst boven de 7%. Eén van de belangrijkste redenen dat de werkloosheidsstijging iets minder ernstig is dan eerder verwacht, is niet positief. Het arbeidsaanbod in de eerste helft van 2014 is namelijk sterker gedaald dan voorzien. Mensen tussen de 45 en 60 jaar oud blijken zich terug te trekken van de arbeidsmarkt. Dit is ongunstig voor het toekomstige groeipotentieel van de economie.

De langdurige werkloosheid is volgens de MEV 2015 sinds 2009 ongeveer verdrievoudigd. In het najaar van 2014 was 2,8% (40% van de totale werkloosheid) van de beroepsbevolking langer dan een jaar zonder succes op zoek naar werk. Nederland doet het hiermee slechter dan andere Noord-Europese landen gemiddeld doen. Desalniettemin relateert het CPB:

- De slechtere prestatie komt waarschijnlijk vooral doordat in Nederland de klap op de arbeidsmarkt later plaatsvond
- De schade voor de arbeidsmarkt op de middellange termijn lijkt beperkt.
- Door het activerende sociale zekerheidsstelsel is de kans dat werklozen zich permanent terugtrekken van de arbeidsmarkt kleiner dan bij eerdere recessies. Ook zijn de langdurig werklozen relatief oud waardoor zij op de middellange termijn uit de arbeidsmarkt groeien.

Ondanks de oplopende werkloosheid vond de Europese Commissie in 2013 dat de Nederlandse arbeidsmarkt in vergelijking met andere EU-lidstaten nog redelijk goed presteerde. Met het oog op de vergrijzing wees de Commissie ook op de grote arbeidsreserve die nog beschikbaar is, want het gemiddelde aantal gewerkte uren ligt in Nederland ligt ver onder het EU-gemiddelde. Zo werkte van de vrouwen in 2012 77 % parttime, daalt de werkgelegenheid onder mensen met een migrantenachtergrond sinds 2008 en liep de jeugdwerkloosheid op tot 9,5 % in 2012. De Commissie vindt dat toekomstige tekorten aan arbeidskrachten versneld kunnen worden bestreden door het wegnemen van de prikkels die tweede verdieners ontmoedigen om meer uren

te gaan werken.

Het kabinet-Rutte II neemt nu wel maatregelen om de arbeidsmarkt te hervormen. Zo wordt vanaf 2013 de AOW-leeftijd geleidelijk verhoogd. Nederland is niet het enige land dat heeft besloten de pensioenleeftijd te verhogen. Volgens de Europese Commissie (2013) hebben inmiddels 23 lidstaten dergelijke wetgeving vastgelegd.

Daarnaast heeft de Eerste Kamer in juni 2014 de Wet Werk en Zekerheid aangenomen. Deze wet bevat de volgende elementen:

- Er komt een nieuw soort vergoeding bij ontslag: de transitievergoeding. Alle werknemers krijgen vanaf 1 juli 2015 na een arbeidsovereenkomst van ten minste twee jaar recht op deze vergoeding die gebruikt kan worden voor scholing en om over te stappen naar een andere baan of een ander beroep. De transitievergoeding wordt afhankelijk van de duur van een dienstverband: 1/3 maandsalaris per dienstjaar en 1/2 maandsalaris per dienstjaar dat men langer dan tien jaar in dienst is geweest. De vergoeding wordt maximaal € 75.000, en maximaal een jaarsalaris voor mensen die meer dan € 75.000 per jaar verdienen. Door de verandering moeten de gemiddelde kosten van ontslag voor werkgevers dalen. Voor kleine bedrijven geldt tot 2020 een overgangstermijn.
- Minister Asscher houdt vast aan preventieve ontslagtoetsing, maar werkgevers mogen niet meer zelf kiezen of ze werknemers via de kantonrechter of via het UWV ontslaan. Er komt een vast voorgeschreven ontslagroute: ontslag om bedrijfseconomische reden gaat via het UWV en ontslag om persoonlijke redenen wordt door de kantonrechter beoordeeld.
- Maatregelen om werknemers met flexibele contracten meer zekerheid te bieden en eerder door te laten stromen naar een vast contract. Zo krijgen werknemers eerder aanspraak op een vast contract. Niet meer na drie jaar, maar na twee jaar.
- Wie langer dan een half jaar in de WW zit, moet al het beschikbare werk als passende arbeid aanvaardden.
- De maximale duur van de publiek betaalde WW wordt tussen 2016 en 2019 stapsgewijs verlaagd van 38 naar 24 maanden. Werkgevers en werknemers kunnen in de cao afspraken maken om de WW-uitkeringen na 24 maanden (tot 38 maanden) uit eigen middelen aan te vullen. De opbouw van WW-rechten wordt na tien gewerkte jaren beperkt tot een halve maand per gewerkt jaar. De effecten van vermindering van de ontslagbescherming zijn onder deskundigen niet geheel onomstreden, en er zijn er ook wetenschappers die concluderen dat de Nederlandse economie al heel flexibel is. Bartelsman, Gautier en De Wind hebben naar aanleiding hiervan in 2012 één en ander op een rij gezet in een artikel op de website Me Judice:

- grotere ontslagbescherming remt de productiviteitsgroei. Ontslagbescherming beïnvloedt ook de technologiekeuze en het nemen van risico's door bedrijven. Zo profiteerden volgens Bartelsman c.s. landen met relatief lage ontslagkosten in de jaren '90 het meest van de komst van nieuwe ICT-technologieën.
- volgens de OECD ligt de ontslagbescherming voor vaste banen in Nederland boven het gemiddelde en voor banen met een tijdelijk contract eronder. Bartelsman c.s. wijzen erop dat de plannen voor versoepeling betrekking hebben op banen met een vast contract, waarbij geldt dat Nederland voor vaste banen dichterbij het meest rigide land in de OECD (Portugal) zit dan bij het minst rigide land, de VS.
- ontslagbescherming heeft inderdaad per saldo weinig invloed op de werkloosheid, maar door de lagere in- en uitstroom in de werkloosheid komen de lasten van het werkloos zijn terecht bij een kleine groep langdurig werklozen.
- stringente ontslagbescherming maakt het minder aantrekkelijk om vacatures te openen, terwijl een bedrijf dat iemand aanneemt de belastingbetaler wel geld bespaart. Economen als Volberda en Kleinknecht hebben meer bedenkingen. Kleinknecht, Naastepad, Storm & Vergeer (2013) komen ten dele tot dezelfde conclusie als Bartelsman c.s.: landen met meer of minder flexibele arbeidsmarkten onderscheiden zich niet in hun bbp-groei of in niveaus van werkloosheid, maar wel in de groei van de arbeidsproductiviteit.

Volgens Kleinknecht c.s. hangt de vraag of soepeler ontslag innovatie en productiviteit bevordert of juist belemmert, mede af van het type innovatiemodel. Kleine of startende innovatieve bedrijven ('garage business' à la het klassieke beeld van Silicon Valley) hebben baat bij een soepel ontslagrecht. Veel innovaties vinden volgens Kleinknecht c.s. echter plaats in gevestigde bedrijven waar het vaak om niet zulke spectaculaire verbeteringen van producten, processen en systemen gaat. Omdat bij gevestigde bedrijven historisch geaccumuleerde kennis, waaronder veel persoonsgebonden ervaringskennis, van belang is, hebben ze behoefte aan goed beschermde insiders met lange baan uren.

Volgens Bartelsman c.s. zegt dit argument weinig over de benodigde ontslagbescherming, omdat het succesvolle bedrijven vrij staat om mensen vast in dienst te houden of hogere lonen te betalen.

Slotafweging

Ondanks de aanvankelijk sterke uitgangssituatie is de groei van de Nederlandse economie de laatste jaren achtergebleven bij vergelijkbare landen in Europa, en dus al helemaal bij snel groeiende economieën in andere delen van de wereld. In november 2013 verloor Nederland zijn triple A kredietsta-

tus bij Standard & Poor's. Econoom Lex Hoogduin schreef daarop in het Financieel dagblad dat Nederland wakker moet worden.

Om de economie de komende decennia te laten floreren moet de arbeidsproductiviteit omhoog. Dat vereist meer innovatie en meer concurrentie en dynamiek, ook in de dienstensector. Waar mogelijk moeten verborgen reserves in het arbeidsaanbod worden aangesproken, bijvoorbeeld door het aantrekkelijker voor werknemers te maken om meer uren te werken. Ten slotte moet voorkomen worden dat mensen door de crisis in een situatie van langdurige werkloosheid geraken.

Intussen verdient het kabinet credits dat het een aantal hervormingen doorvoert, maar lijkt het nu uitgeregeerd. De werken-aan-groeibrief die premier Rutte en vice-premier Asscher op Prinsjesdag 2014 aan de Tweede Kamer stuurden bevat een plichtmatige opsomming van maatregelen die het kabinet neemt. De minister van Economische Zaken, Kamp, heeft de brief niet eens ondertekend. Hij schittert door afwezigheid. Wel zichtbaar is minister Asscher. Eind september joeg hij mensen de stuipen op het lijf met een speech waarin hij waarschuwt dat de oprukkende robotisering zeer ongunstige kan hebben voor werknemers en hun werkgelegenheid. Twintig of dertig jaar geleden werd ook gevreesd voor de arbeidsmarkteffecten van ICT, maar die vrees bleek ongegrond. Volgens Asscher zou dit nu anders kunnen liggen. Smulders (2014) komt tot de conclusie dat automatiseringsprocessen zich vooral lijken af te spelen in sterkere bedrijfstakken waarin veel hogeropgeleiden werken, terwijl vervanging van werk door robots en computers vooral voorspeld wordt bij laagopgeleid werk.

Al met al is er alle reden voor het kabinet om meer aanstalten te maken met nieuw beleid dat de economie op een hoger groeipad helpt en kansen geeft aan werknemers en ondernemers. Voor de broodnodige herziening van het belastingstelsel zal waarschijnlijk echter gewacht moeten worden op nieuwe verkiezingen en een nieuw regeerakkoord. Hoezeer het belastingstelsel is vastgelopen bleek dit najaar, toen tot het grote publiek doordrong dat tussen de 5 en 6 miljoen belastingplichtigen bij de definitieve aanslag voor de inkomstenbelasting 2014 te maken gaan krijgen met een lagere teruggaaf of een extra naheffing omdat de fiscaliteit zo complex is gemaakt dat de Belastingdienst het beleid niet tijdig kon verwerken. Het betreft slechts een illustratie, want macro-economisch gezien gaat het 'slechts' om een bedrag van € 800 miljoen. Dergelijke fiscale apen die uit de mouw komen voeden echter wel de economische onzekerheid bij consumenten en bedrijven, bovenop de onzekerheden die er al zijn over de internationale situatie en de 'secular stagnation'.

Stand van zaken

Volgens de Macro Economische Verkenning 2015 (MEV 2015) van het CPB groeit de Nederlandse economie, na twee jaren van krimp, in 2014 met ¾% en in 2015 met 1¼%. Met dit groeitempo is het BBP eind 2015 terug op het niveau van 2011 en minder dan 1% verwijderd van de piek van begin 2008. Al die tijd is de economie dus gestagneerd (zie Figuur 1).

Figuur 1 Ontwikkeling Nederlands BBP 2008-2015

Bron: <http://www.cpb.nl/cijfer/kortetermijnraming-september-2014>

De MEV 2015 wijst er op dat het herstel van de economie broos is. Zo rekent het CPB voor dat een verdere escalatie van het conflict in Oekraïne, als gevolg van onzekerheid en tijdelijke handelsbeperkingen tegenover Rusland, het Nederlandse BBP in het eerste jaar na de maand van escalatie met ¼% tot ½% kunnen doen dalen. De effecten zouden na het eerste jaar weer grotendeels verdwijnen. Volgens de MEV 2015 komt het begrotingstekort (EMU-tekort) in 2014 uit op 2,6% BBP en in 2015 op 2,2%. De Miljoenennota 2015 (september 2014) en de Najaarsnota 2014 (november 2014) komen op een iets hoger tekort in 2014, te weten 2,9% BBP. In december 2014 verschijnen er nieuwe economische prognoses van het CPB, maar op het moment van schrijven van deze factsheet waren deze nog niet beschikbaar.

Wel laat de flashraming van het CBS van 14 november 2014 zien dat er in 2014 er nu twee kwartalen achter elkaar van lichte groei gemeten zijn, na een eerste kwartaal met krimp. De economie is volgens deze raming in het derde kwartaal gegroeid met 0,2% en opzichte van het tweede kwartaal van 2014, en met 1,1% ten opzichte van het derde kwartaal van 2013. Het CBS vindt het herstel van de Nederlandse economie nog fragiel en constateert een bescheiden groei van de export, investeringen en de consumptie van huishoudens. De industrie en zakelijke dienstverlening groeien, maar de malaise in de bouw houdt aan.

De hervormingen uit het Lenteakkoord van 2012 en het

regeerakkoord van het kabinet-Rutte II leiden volgens Maarten Camps, de secretaris-generaal van het ministerie van Economische Zaken, tot een structurele verbetering van het begrotingssaldo met 3,6%-punt en een beter werkende economie. Naast de hervormingen van de hypotheekrenteaftrek en de arbeidsmarkt staan er ook veranderingen in de langdurige zorg op stapel, waarbij in 2015 een aanzienlijk deel van de AWBZ wordt overgeheveld naar de Wmo (die wordt uitgevoerd door gemeenten). De persoonlijke verzorging zal worden overgeheveld van de AWBZ naar de door zorgverzekeraars uitgevoerde Zorgverzekeringswet (Zvw). Het CPB (voorjaar 2014) denkt dat het houdbaarheidstekort van de Nederlandse overheidsfinanciën na deze kabinetsperiode min of meer is opgelost: in 2018 zal sprake zijn van een houdbaarheidsoverschot van 0,4% BBP (€ 0,3 miljard). Het CPB gaat daarbij wel uit van een lagere groei van de zorguitgaven dan welke zich de laatste decennia heeft voorgedaan. Als de zorguitgaven net zo hard doorgroeien als in het verleden, doet zich alsnog een groot houdbaarheidstekort voor.

In juli 2014 heeft de Tweede Kamer de motie-Pechtold c.s. aangenomen die de regering verzoekt om een samenhangende toekomststrategie te ontwikkelen op basis van het WRR-rapport 'Naar een lerende economie' (2013). De motie verzoekt de regering ook om uiterlijk op Prinsjesdag 2014 een voorstel te doen voor een Toekomstfonds voor duurzame economische groei. Naar aanleiding van deze motie is in het najaar van 2014 een artikel op de begroting van het ministerie van Economische Zaken ingesteld dat dienst doet als 'Toekomstfonds', maar er is geen afzonderlijk begrotingsfonds gecreëerd. Het Toekomstfonds is deels bestemd voor financiering van het innovatieve MKB, en deels voor investeringen in fundamenteel onderzoek. De beschikbare middelen zijn voornamelijk echter gering, want de onderzoeksinvesteringen moeten gefinancierd worden door het rendement op beleggingen (in staatsobligaties) die worden gedaan met eventuele nog te realiseren meevallers in de gasbaten. Daarnaast doet de overheid een beginstorting van € 200 miljoen in het fonds, waarvan de helft bedoeld is voor MKB-investeringen en de andere helft, onder voorwaarde van revolverendheid, voor investeringen in fundamenteel en toegepast onderzoek. Aangezien onderzoeksinvesteringen doorgaans niet revolverend zijn, is er nog aanvullende (overheids)financiering nodig ter compensatie.

Op Prinsjesdag 2014 hebben premier Rutte en vice-premier Asscher verder een brief 'Werken aan groei' aan de Tweede Kamer gestuurd. De brief somt een waslijst aan maatregelen op die het kabinet neemt om de economie te versterken, maar de opsomming maakt een nogal bij elkaar geraapte indruk.

Ook Cees Oudshoorn, de directeur Beleid van VNO-NCW,

heeft zich aan het begin van de zomer van 2014 in de discussie over de toekomst van de Nederlandse economie gemengd. In een op persoonlijke titel geschreven notitie 'Grenzeloos groeien' betoogt hij dat Nederland zich niet bij een economische groei van 1 tot maximaal 1,5% per jaar moet neerleggen.

Ten slotte heeft de Europese Commissie in het voorjaar van 2014 aanbevolen de inspanningen om de Nederlandse woningmarkt te hervormen, op te voeren. In de Ecofin Raad heeft Nederland de aanbeveling zodanig weten af te zwakken dat verdere hervormingen pas worden aanbevolen als het economisch klimaat dat toelaat.

Mijlpalen

September 2008

Als de Amerikaanse investeringsbank Lehman Brothers omvalt, verspreidt de kredietcrisis zich.

Maart 2009

Naar aanleiding van de kredietcrisis wordt het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV opengebroken met een Aanvullend Beleidsakkoord. Het akkoord bevat afspraken over (het tijdpad van) bezuinigingen en een pakket maatregelen om de economie te stimuleren. Met de latere afbouw van het tijdelijke stimuleringspakket is volgens het CPB € 2 miljard gemoeid in 2011 en € 3 miljard structureel per jaar vanaf 2012.

Oktober 2009

Net na het aantreden van een nieuwe Griekse regering onthult de minister van Financiën dat zijn voorgangers stelselmatig veel te rooskleurige cijfers over het Griekse begrotings-

tekort hebben gepresenteerd. Griekenland heeft jarenlang gelogen over zijn financiële positie. Het begrotingstekort in 2009 wordt eerst geraamd boven de 10% BBP, en vervolgens op 12,7% BBP.

Mei 2010

De eurocrisis is een feit. De Eurolanden en het IMF maken bekend Griekenland te steunen met een lening van € 110 miljard. Deze lening moet de stabiliteit in Griekenland en in de rest van de eurozone herstellen.

Juni 2010

De Europese Raad stelt de EU 2020-strategie vast. Dit is de langetermijnstrategie van de Europese Unie voor een sterke en duurzame economie met veel werkgelegenheid. Deze strategie moet ervoor zorgen dat de Europese economie zich ontwikkelt tot een zeer concurrerende, sociale en groene markteconomie en bouwt voort op de Lissabonstrategie.

September 2010

Het coalitie- en gedoogakkoord van het kabinet-Rutte I bevat volgens berekeningen van het CPB een pakket aan tekortverminderende maatregelen olopend van € 2,9 miljard in 2011 tot € 14,8 miljard in 2015. Inclusief de door de Tweede Kamer aangenomen motie-Koolmees levert dit een pakket aan bezuinigingen en lastenverzwaringen op dat per saldo oploopt van € 4,7 miljard in 2011 naar € 18 miljard in 2015.

Juni 2011

Instelling Europees Semester. Het Europees semester is het kader voor de afstemming van het economisch beleid van de lidstaten van de Europese Unie. Met het semester kan de EU de economische ontwikkelingen in de lidstaten scherper in de gaten houden om economische problemen in een lidstaat in de toekomst te voorkomen.

Zomer 2011

De eurocrisis verhevigt zich.

April 2012

Het kabinet-Rutte I valt na het mislukken van de begrotingsonderhandelingen met de PVV. De coalitie van VVD en CDA sluit een 'Lenteakkoord' met D66, GroenLinks en de ChristenUnie. Volgens berekeningen van het CPB bevat het Lenteakkoord per saldo een pakket aan extra bezuinigingen en lastenverzwaringen olopend van € 0,9 miljard in 2012 naar € 7,9 miljard in 2015 en € 8,9 miljard in 2016.

Oktober/november 2012

Het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II bevat (inclusief enkele aanpassingen in november 2012) volgens berekenin-

gen van het CPB per saldo een pakket aan extra bezuinigingen en lastenverzwaringen oplopend van € 0,2 miljard in 2013 naar € 8,9 miljard in 2015 en € 15,1 miljard in 2017.

Januari 2013

De AOW-leeftijd wordt vanaf 1 januari 2013 stapsgewijs verhoogd tot 67 jaar in 2021. Daarna wordt deze gekoppeld aan de levensverwachting. Daarnaast komen per 1 januari alleen nieuw afgesloten hypotheekleningen die binnen dertig jaar minimaal annuïtair worden afgelost, in aanmerking voor hypotheekrenteaftrek.

Februari 2013

Minister Blok (Wonen en Rijksdienst) sluit een Woonakkoord met de Tweede Kamerfracties van de VVD, de PvdA, D66, de ChristenUnie en de SGP. Afgesproken wordt o.a. dat het zgn. 'scheef huren' wordt bestreden met inkomensafhankelijke huurverhogingen, maar de maximale huurverhogingen worden lager dan eerder voorgenomen. Het volledig en annuïtair aflossen van hypotheekleningen binnen 30 jaar blijft de norm, maar er komt een mogelijkheid om naast de hypotheek een tweede lening af te sluiten tot 50% van de waarde van de woning.

Tevens wordt het mogelijk gemaakt dat bank en klant afspraken maken over de aflossingstermijn van de tweede lening, zodat de looptijd kan worden verlengd naar bijvoorbeeld 35 jaar. De rente over de tweede lening is niet fiscaal aftrekbaar.

April 2013

Het kabinet sluit een akkoord met de sociale partners, waarin afspraken worden gemaakt over de WW, het ontslagrecht en het op een aantal punten indammen van flexibele arbeid.

April/mei 2013

Het IMF noemt het tempo waarin de Nederlandse woningmarktmaatregelen voor beperking van de hypotheekrenteaftrek en de maximale loan-to-value worden doorgevoerd passend, maar vindt ook dat er aanvullend beleid moet komen om de werking van de woning- en arbeidsmarkt te verbeteren.

De Europese Commissie is kritisch en beschouwt de huizenmarkt als een belangrijk probleem van de Nederlandse economie. De geleidelijke beperking van de hypotheekrenteaftrek en versterking van de prikkel om af te lossen zijn volgens de Commissie op zich nodig, maar de maatregel wordt te traag ingefaseerd om het aflosgedrag in de komende jaren significant te beïnvloeden. De Commissie is ook kritisch over de huurmarkt.

Daarnaast wil de Europese Commissie verdere maatregelen om de arbeidsparticipatie te verhogen, onder meer door een geleidelijke afschaffing van overdraagbare heffingskortingen

voor verdiemers van een tweede inkomen. Ook moeten er maatregelen worden genomen om de arbeidsmarkt mobiliteit te bevorderen en rigiditeiten aan te pakken, onder meer door de hervorming van de wetgeving ter bescherming van werknemers.

September 2013

De Miljoenennota 2014 bevat nieuwe budgettaire maatregelen, het 6-miljard-pakket, bovenop die uit het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II.

Oktober 2013

Herfstakkoord. De coalitiepartijen VVD en PvdA sluiten een begrotingsakkoord met D66, de ChristenUnie en de SGP. De afspraken bevatten voor € 0,7 miljard aan tekortvergrotenende maatregelen in 2013 en 2014, en € 0,6 miljard structureel aan tekortvergrotenende maatregelen vanaf 2015. Het akkoord bevat ook afspraken over versnelde invoering van de hervorming van de WW, het ontslagrecht en flexibele arbeid.

November 2013

De Europese Commissie noemt de geleidelijke beperking van de hypotheekrenteaftrek en de vergroting van de prikkel om af te lossen nuttig, maar vindt het tempo waarin de

maatregelen worden ingevoerd te traag. Minister Asscher (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) dient het wetsvoorstel voor de Wet Werk en Zekerheid in bij de Tweede Kamer. Dit wetsvoorstel bouwt voort op het sociaal akkoord en het herfstakkoord en regelt de herziening van de WW, het ontslagrecht en de regels voor flexibele arbeid. Vanwege de zwakke economie en de matige vooruitzichten verlaagt kredietbeoordelaar Standard & Poor's de kredietstatus van Nederland van AAA naar AA+.

Januari 2014

Vanaf 2014 wordt het maximale aftrektarief voor de hypotheekrente in jaarlijkse stappen van een half procentpunt verlaagd van 52% naar 38%. Daarnaast gaat het fiscale pensioenopbouwpercentage omlaag van 2,25% naar 2,15%. Hierdoor neemt de verplichte pensioenopbouw af. Het kabinet wil de opbouw verder verlagen tot 1,875% vanaf 2015.

Februari 2014

De Tweede Kamer neemt de Wet Werk en Zekerheid aan. Daarnaast gaat de Tweede Kamer akkoord met de Invoeringswet Participatiewet die de Wet werk en bijstand (Wwb), de Wet sociale werkvoorziening (Wsw) en de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten (Wajong) samenvoegt en activerender beoogt te maken. Staatssecretaris Klijnsma (Sociale Zaken en Werkgelegen-

heid) maakt in dit verband afspraken met D66, Christen-Unie, SGP en de coalitiefracties over versoepelingen in de voorstellen voor de WWB en de Participatiewet. Gemeenten krijgen meer beleidsruimte om maatwerk te leveren. Huidige Wajongers met arbeidsvermogen komen niet in de bijstand; voor hen blijft de Wajong bestaan.

April 2014

De Tweede Kamer neemt de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015 (Wmo 2015) aan. Deze wet hevelt aan aantal onderdelen van de AWBZ (zoals dagbesteding en begeleiding) over naar de door gemeenten uitgevoerde Wmo. Het wetsvoorstel maakt deel uit van een grootschalige hervorming van de langdurige zorg die vanaf 2015 miljarden aan bezuinigingen moet opleveren.

Juni 2014

- De Europese Commissie besluit de buitensporigtekortprocedure (btp) voor Nederland stop te zetten. De btp voor Nederland is in 2009 ingeleid en de termijn is in 2013 met een jaar verlengd. Nadat het overheidstekort in 2009 een piek bereikte van 5,6 % BBP, bracht Nederland het in 2013 terug tot 2,5 % BBP. Volgens het Nederlandse stabiliteitsprogramma voor 2014 zal het overheidstekort in 2014 stijgen tot 2,9 % en in 2015 dalen tot 2,1 % BBP.
- De Eerste Kamer aanvaardt de Wet Werk en Zekerheid.

Juli 2014

De Eerste Kamer neemt de Invoeringswet Participatiewet en de Wmo 2015 aan.

September 2014

De Tweede Kamer neemt de Wet langdurige zorg (Wlz) aan.

December 2015

De Eerste kamer neemt de Wet langdurige zorg (Wlz) aan.

Haagsch College

*Mark Rutte, College Tour i.s.m. Jong Rijk,
26 augustus*

*Rob de Wijk, Het Grote Geopolitieke College,
1 september*

*Constantijn van Oranje-Nassau, Europa-Avond,
15 september*

*Leo Blokhuis, Pop College - One Festival, 20
september*

Tweede helft 2014

*Edwin Bakker, Het IS College,
29 september*

*Maxime Verhagen, Het Grote Woningenmarkt College,
20 oktober*

*Ruud Lubbers, Het Europees Energie College,
17 november*

*Emilie Gordenker, het Speciale Mauritshuis College,
4 december*

Oorzaken van en remedies voor seculaire stagnatie

Zes jaar na het uitbreken van de Grote Recessie is het herstel nog steeds buitengewoon zwak ondanks een jarenlang volgehouden beleid waarbij de rente dicht bij nul lag. Of deze stagnatie blijvend is of niet valt nauwelijks te voorspellen. Mocht ze echter blijvend zijn dan schiet het huidige beleidsinstrumentarium zwaar tekort. Beleidsmakers kunnen daarom beter nu gaan nadenken over groei-stimulerende maatregelen.

COEN TEULINGS
Hoogleraar aan de
Universiteit van
Amsterdam en aan
de Universiteit van
Cambridge

**RICHARD
BALDWIN**
Hoogleraar aan de
Universiteit van
Oxford en directeur
bij het Centre for
Economic Policy
Research

De lange duur van de Grote Recessie en de uitzonderlijke maatregelen ter bestrijding ervan hebben een wijdverbreid gevoel opgeroepen dat er iets veranderd is. Dat gevoel kreeg een naam toen Larry Summers eind 2013 de term 'seculaire stagnatie' introduceerde. Langzame economische groei is echter niets nieuws. Wat wordt er bedoeld met seculaire stagnatie? Is daar daadwerkelijk sprake van? En als seculaire stagnatie een feit is, wat valt er dan tegen te doen?

Met deze vragen in het achterhoofd hebben we een groep vooraanstaande economen verzocht om hun visies te geven. Wij hebben die visies verzameld in het VOX e-boek 'Secular stagnation: facts, causes and cures' (Teulings en Baldwin, 2014). Hieruit kunnen conclusies worden gedestilleerd, die we in dit artikel presenteren.

Het heeft er alle schijn van dat de belangrijkste macro-economen in de wereld vrezen dat er iets historisch te gebeuren staat. Volgens Larry Summers suggereert de seculaire stagnatie hypothese dat het huidige macro-economische beleid mogelijk niet langer in staat zal zijn volledige werkgelegenheid en een volledig benutte productiecapaciteit te garanderen, en zou dat wel kunnen dan toch alleen ten koste van de financiële stabiliteit. Paul Krugman zegt het nog scherper: "De reële mogelijkheid dat we een tijdperk van seculaire stagnatie

zijn ingegaan, vereist een grootscheepse heroverweging van het macro-economische beleid." (Teulings en Baldwin, p. 67).

Maar er zijn ook afwijkende visies. Bob Gordon schrijft: "Mijn analyse suggereert dat de kloof tussen feitelijke en potentiële groei waar Summers zich druk over maakt in feite vrij smal is en dat de trage groei die hij waarneemt meer een probleem is van een trage potentiële groei dan van een output-gap." (Teulings en Baldwin, p. 48).

SECLAIRE STAGNATIE

Aanhoudende trage groei en seculaire stagnatie zijn met elkaar verweven. Dit punt berust op twee premissen: ten eerste laat de standaard-macro-economie zien dat de kapitaalgroei in de evenwichtstoestand gelijk is aan de groei van de productiviteit en de arbeidsinzet, en ten tweede is het aanbod van spaargeld vrij ongevoelig voor het rentepercentage. Afnemende groei kan daarom negatieve reële rentes noodzakelijk maken totdat het spaargedrag zich aanpast aan de nieuwe realiteit van lage groei.

Maar wat wordt er precies bedoeld met seculaire stagnatie? Op drie punten komt er een vrij sterke consensus naar voren.

Ten eerste: een werkbare definitie van seculaire stagnatie is dat de reële rentevoet die noodzakelijk is om de besparingen en investeringen in evenwicht te brengen en om zo algehele werkgelegenheid te bereiken (*Full-Employment Real-Interest Rate*, FERIR), negatief is. Ten tweede: een negatieve FERIR maakt het veel moeilijker om de feitelijke rentevoet ver genoeg te laten zakken om volledige werkgelegenheid te garanderen. Aangezien de nominale rentevoet nooit onder nul kan zakken, kan de reële rentevoet nooit lager zijn dan minus de inflatie. Bij een negatieve FERIR moet de inflatie daarom fors hoger zijn dan nul. Echter, de inflatie is doorgaans juist laag als de FERIR negatief is, dat wil zeggen tijdens een recessie. En ten derde: hoewel het nog te vroeg is om te weten of lage reële rentes een blijvend verschijnsel zijn in de VS en Europa, economen en beleidsmakers zouden nu al moeten gaan na-

denken over wat te doen als dat het geval is. Als de stagnatie namelijk daadwerkelijk seculair blijkt en de FERIR langdurig laag blijft, dan is de oude macro-economische gereedschapskist ontoereikend.

AANWIJZINGEN VOOR SECULAIRE STAGNATIE

Het zal niet eenvoudig zijn om te weten of de stagnatie werkelijk langdurig is. Of er nu een structurele vertraging van de economische groei is of een achterblijvende effectieve vraag, in beide gevallen zou de lage reële rentevoet beleidsmakers nu al zorgen moeten baren. Als de economie van de eurozone nog een paar jaar langer in een depressie blijft met nominale rentetarieven van nul procent, dan valt seculaire stagnatie langzamerhand niet meer te ontkennen. Maar dan is het natuurlijk te laat. De carrières en de inkomens van een hele generatie jonge Europeanen zullen dan onherstelbare schade hebben geleden.

Hoe kunnen we zien dat seculaire stagnatie werkelijkheid is geworden? Een belangrijke aanwijzing is de lage reële rentevoet. Als de reële rentes erg laag zijn in tijden van normale groei dan kunnen zelfs kleine negatieve schokken het monetaire beleid op de zogenaamde *Zero Lower Bound* werpen: de nominale rente kan niet onder nul zakken. Figuur 1 toont de reële rentetarieven van de VS en de eurozone. Van 1994 tot nu fluctueerde de rentevoet, maar met een dalende trend (de horizontale lijnen tonen de gemiddelden van piek tot piek).

De laatste jaren zijn de beleidstarieven nabij nul geweest, dus de reële rentes zijn gedreven door de inflatiecijfers. De data voor de eurozone duiden op het begin van een neerwaartse spiraal die lijkt op het Japanse ‘verloren decennium’. Doordat de inflatie daalt, ten dele als gevolg van de lage economische groei, stijgt de reële rentevoet en verkrapt het monetaire beleid. Dit kan op zijn beurt de groei weer vertragen en de inflatie verder doen dalen.

Er zijn diverse oorzaken voor een lage reële rentevoet. Hoe weten we dat de neerwaartse trend in de rente het gevolg is van seculaire trends in de investeringen en besparingen? Helaas zijn de meest voor de hand liggende data om die vraag

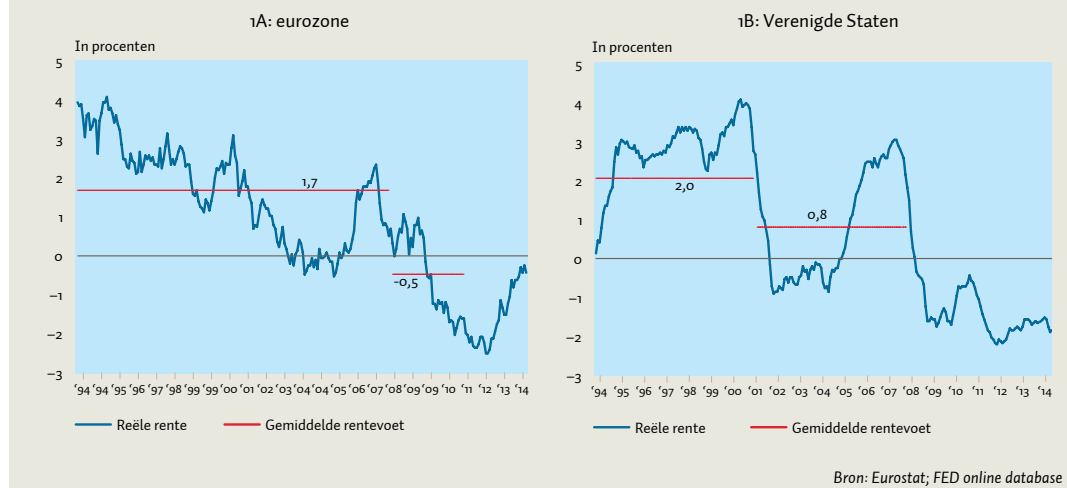
te beantwoorden daarvoor juist ongeschikt. Trends in de besparingen en investeringen zeggen niets, aangezien de markt beide in balans houdt. Een neerwaartse trend kan dus zowel het gevolg zijn van lagere besparingen als van lagere investeringen. Maar beide antwoorden leiden tot tegenovergestelde beleidsconclusies. Wat we moeten doen, is zoeken naar quasi-exogene factoren die ofwel de vraag- ofwel de aanbodscurve verschuiven, maar niet allebei tegelijk.

In de standaard-macro-economie is het persoonlijke spaargedrag gedreven door de behoefte om de consumptie over de levensloop te spreiden. Bij de beslissing over het spaargedrag voor pensioen en kinderen vormen mensen zich een beeld van hoe lang ze nog zullen werken. Vanzelfsprekend wordt er meer gespaard naarmate het werkzame leven als onderdeel van het totale leven korter wordt. De ontwikkeling van het gemiddelde aantal jaren onderwijs, de pensioenleeftijd en de levensverwachting suggereren dat de aanbodslijn van de besparingen naar buiten is geschoven en dat in de komende jaren zal blijven doen. De berekeningen in hoofdstuk 1 van Teulings en Baldwin (2014) suggereren dat tussen 1990 en 2010 het vereiste niveau van de besparingen in Duitsland met ongeveer 75 procent van het bbp is gestegen. Voor andere grote economieën in de wereld (Amerika, China en Japan) zijn de cijfers niet wezenlijk anders. Dat betekent dat het aanbod van besparingen flink is toegenomen.

Wat betreft de investeringen concentreert de standaard-macro-economie zich op de hoeveelheid nieuw kapitaal die nodig is vanwege de groei van de werkgelegenheid. In het Solow-model neemt de kapitaalvoorraad evenredig toe met de groei van de arbeidsproductiviteit plus de toename van het aantal gewerkte uren. Tabel 1 laat zien dat volgens de OESO alle ontwikkelde economieën te maken hebben met een veel tragere groei van de werkgelegenheid (vanwege de demografie). De OESO is optimistischer over de technologiekant. In Europa zal de innovatie volgens de OESO toenemen, terwijl de innovatie in de VS en het VK zal stagneren. Het lijkt erop dat, zoals Nicolas Crafts stelt, “de OESO hier hoop laat prevaleren boven ervaring” (Teulings en Baldwin, p. 94).

De ontwikkeling van de reële rentevoet

FIGUUR 1

Aanjagers van de investeringsvraag

TABEL 1

	Werkgelegenheids groei ¹		Groei arbeidsproductiviteit ¹	
	1995–2007	2014–2030	1995–2007	2014–2030
Eurozone	1,3	0,2	1,0	1,5
VS	1,2	0,5	2,0	1,9
Frankrijk	1,1	0,3	1,1	1,9
Duitsland	0,4	-0,5	1,2	1,6
VK	1,0	0,6	2,3	2,0

¹In procenten

Bron: The Conference Board Total Economy Database en de OESO

Echter, ook de groei van de IT-sector kan een daling van de vraag naar investeringen veroorzaken. Google, Microsoft, Amazon, Facebook, Whatsapp en dergelijke maken veel winst, maar vergen relatief weinig investeringen. Hier is verder onderzoek nodig, maar de ruwe cijfers suggereren dat dit effect belangrijk zou kunnen zijn.

RELATIEVE VRAAG NAAR VEILIGE ACTIVA

Niet alleen het vraag- en aanbodniveau van activa is belangrijk, maar ook de samenstelling ervan. Ricardo Caballero en Emmanuel Farhi laten in hun bijdrage zien dat het aanbod van veilige activa daalde van 37 procent van het wereldwijde bbp in 2007 naar 18 procent in 2011. De financiële crisis heeft ongeveer de helft van het aanbod aan veilige activa weggevaagd. De voornaamste oorzaken zijn het ineenstorten van de markt voor *Asset- and Mortgage-Backed Securities* enerzijds en de afwaardering van de staatsschuld van Italië en Spanje anderzijds. De financiële technologie om risicovrije activa te produceren is ontoereikend gebleken.

De vraagkant van de markt werd getroffen door een tegenovergestelde trend. Pensioenfondsen, banken en verzekeringsmaatschappijen werden door toezichthouders gedwongen meer en meer veilige activa aan te houden. Dit leidde tot een buitensporige vraag naar veilige activa. Het was dus niet verwonderlijk dat bij zo veel vraag naar en zo weinig aanbod van risicovrije activa de risicovrije rente naar een historisch dieptepunt zakte.

Samen suggereren deze twee factoren dat de vraagcurve van investeringen in Europa de komende decennia een grootscheepse verschuiving naar binnen zal laten zien – een ontwikkeling die versterkt wordt zonder de hervormingen die nodig zijn om de groei te stimuleren en daarmee de vraag naar investeringen op te vijzelen.

WAT ER GEDAAN MOET WORDEN

Het recept om seculaire stagnatie te bedwingen is bekend. Er zijn in feite twee soorten van beleid: preventie en remedie. Preventie vereist maatregelen die de productiviteitsgroei stimuleren en de arbeidsparticipatie doen toenemen. Ook voor economen die zich geen zorgen maken over de negatieve FERIR, zijn pro-groeihervormingen een goed idee. Voor de economen die zich wel zorgen maken over systematische discrepantie tussen besparingen en investeringen, zijn de hervormingen nu vooral nodig omdat ze een buffer opwerpen tegen

de noodzaak van een negatieve reële rente. Dergelijk pro-groei beleid is dus eigenlijk oncontroverseeel onder economen en in de wereld van de beleidsmakers. De hervormingsagenda kent zes beleidspunten: ten eerste het verbeteren van het onderwijsstelsel; ten tweede het investeren in de fysieke infrastructuur; ten derde het wegnemen van de belemmeringen voor arbeidsmobiliteit tussen bedrijven, door het beperken van de ontslagbescherming; ten vierde het versterken van prikkels voor lageropgeleiden om deel te nemen aan de arbeidsmarkt; ten vijfde het vereenvoudigen van procedures om bedrijven op te starten; en ten zesde het toepassen van een anti-monopoliebeleid om de winstmarges in nieuwe IT-industrieën te reduceren. De precieze mix verschilt van land tot land. Voor Nederland zijn bijvoorbeeld investeringen in fysieke infrastructuur minder relevant (onze snel- en spoorwegen liggen er goed bij), maar vraagt het onderwijs om aandacht en moet de ontslagwetgeving dringend worden hervormd. Hoewel deze maatregelen in grote lijnen niet controverseeel zijn, zijn ze politiek lastig te implementeren.

Kijken we nu naar de remedies voor de thans bestaande stagnatie, dan komen we op een meer betwist vlak. Wanneer negatieve reële rentes vaak noodzakelijk zijn en de beleidsrente is gebonden aan de Zero Lower Bound, dan ligt het in de rede om de inflatiedoelstelling van de ECB te verhogen van twee naar bijvoorbeeld vier procent, zoals Krugman (2014) en Blanchard (2010) suggereren. Stabiele inflatie is van groot belang, maar er is geen goede reden waarom de inflatiedoelstelling twee en niet vier procent zou moeten zijn. Het risico dat de VS en Europa het voorbeeld van Japan zouden volgen, waar de economie nu al twee decennia lijdt onder deflatie en daardoor niet of nauwelijks groeit, is daarvoor veel te groot.

Het voornaamste argument tegen een hogere inflatiedoelstelling is de Duitse afkeer van inflatie als gevolg van de traumatische ervaring met de hyperinflatie in 1923. Guntram Wolff argumenteert daarom in zijn bijdrage aan het boek: “Ik zou tegen het veranderen van de inflatiedoelstelling van de ECB adviseren. (...) Een dergelijke stap zou het vertrouwen in een jong instituut sterk ondermijnen (...) en het zou een breuk betekenen van het contract waarmee Duitsland zich bij de monetaire unie voegde.” (Teulings en Baldwin, p. 145). Het respect van Duitsland voor zijn eigen geschiedenis heeft de wereld veel goeds gebracht. Respect voor de geschiedenis valt echter niet altijd samen met een logische economische redenering.

Toch is het niet waarschijnlijk dat enkel monetair beleid het probleem kan oplossen. Een lage rentevoet verhoogt het risico op zeepbellen. Wanneer een volledige oplossing verwacht wordt van monetair beleid, zijn bubbels wellicht de enige manier om het evenwicht tussen de besparingen en investeringen te herstellen. Het vermogenseffect van stijgende prijzen van vermogenstitels leidt ertoe dat degenen die dergelijke titels thans in hun bezit hebben, meer gaan consumeren en minder gaan sparen. Dat draagt bij aan herstel van het evenwicht tussen sparen en investeren. Maar die oplossing brengt grote risico's met zich mee en het is de vraag of deze oplossing maatschappelijk aanvaardbaar is.

Het aanpassen van de inflatiedoelstelling is echter ook maar één van de mogelijke beleidsmaatregelen die kunnen dienen als remedie tegen seculaire stagnatie. We bespreken hier nog zeven andere.

Verhogen van de pensioenleeftijd

De paradox van vergrijzende samenlevingen is dat zonder verdere aanpassingen de reële rentevoet laag zal zijn vanwege de hoge pensioenbesparingen. Dit verhoogt het risico op zeepbellen. En dus zijn die verdere aanpassingen juist broodnodig. Door een verhoging van de pensioeringsleeftijd kunnen de besparingen afnemen. Er is simpelweg een grens aan de mate waarin we met zijn allen vandaag kunnen sparen om morgen allemaal met pensioen te kunnen en te genieten van onze vrije tijd. Iemand zal morgen het werk moeten doen, we kunnen dan niet allemaal gepensioneerd zijn. Nederland loopt in dit opzicht overigens internationaal voorop.

Collectieve pensioenregelingen en zorgverzekeringen

In landen waar geen collectieve – dus op basis van een omslagstelsel gefinancierde – pensioenregelingen en zorgverzekeringen bestaan, loont het om deze in te voeren. In landen waar ze al bestaan is het van belang de geloofwaardigheid van deze systemen op de lange termijn te versterken. Dit is vooral relevant in snelgroeiende economieën zoals China en India. Een collectief gefinancierde zorgverzekering heeft als extra voordeel boven pensioenregelingen dat het de noodzaak van voorzorgsbesparingen vermindert. Daarom is een zorgverzekering effectiever in het terugdringen van een overmaat aan sparen.

Langdurig contracyclisch fiscaal beleid

Deze aanbeveling vult de vorige aan. Het uitbreiden van collectieve regelingen komt neer op een impliciete toename van de staatsschuld; fiscaal beleid is een expliciete toename. Het spreekt vanzelf dat er een limiet is aan stimulerend fiscaal beleid. Maar vermindering van de staatsschuld valt alleen te realiseren als er geen spaaroverschot is. In perioden van spaaroverschotten verergeren geforceerde reducties van de staatsschuld het probleem.

Aanpassen Europese Stabiliteitsverdrag

De huidige versie dwingt landen om hun staatsschuld terug te dringen tot minder dan zestig procent van het bbp in twintig jaar tijd. In sommige landen zou dit een gigantische bezuiniging vereisen in tijden van een spaaroverschot. Het streefcijfer van één procent van het bbp voor het structurele tekort impliceert een staatsschuld tussen de 25 en 33 procent van het bbp, uitgaande van een nominale groei (dat wil zeggen inclusief inflatie) van het bbp van drie tot vier procent. Zo'n lage staatsschuld zou het spaaroverschot vergroten en daardoor leiden tot een verhoogd risico op zeepbellen en een te laag aanbod van risicovrije vermogenstittels.

Verminderen van de beleidsonzekerheid

Onzekerheid over het beleid leidt tot hogere voorzorgsbesparingen. Bijvoorbeeld het debat over het schuldenplafond in de VS of het redenominatie-risico vanwege de dreiging van het uiteenvallen van de eurozone dragen bij aan de onzekerheid. Hetzelfde geldt voor onrealistische fiscale regelgeving (zie vorige punt).

Aanpassen regels triple A-activa

De huidige regelgeving dwingt institutionele beleggers te beleggen in triple A-activa. Regels die pensioenfondsen dwingen om de opgebouwde pensioensvermogens op de pensioeringsdatum geheel te annuïtiseren zijn inefficiënt voor de individu-

ele gepensioneerde (hij zou meer gebaat zijn bij het investeren van een deel van zijn vermogen in risicodragende activa) en duwen de risicovrije rente verder omlaag (wat de kosten voor de individuele gepensioneerde verder doet oplopen).

Zeepbellen

Door het monetair beleid niet langer aan te wenden om zeepbellen te vermijden, kan een sterke daling van de reële rente zeker tot bubbels leiden. Maar die zeepbellen zijn niet noodzakelijkerwijs irrationeel. Integendeel, ze zouden ook een natuurlijke reactie van de kapitaalmarkt kunnen vormen op een laag reëel rendement op investeringen indien het fiscale beleid niet op dat lage reële rendement reageert.

CONCLUSIES

Het is nog te vroeg om met zekerheid vast te stellen of er daadwerkelijk sprake is van seculaire stagnatie na de Grote Recessie. Onzekerheid is echter geen excuus voor inactiviteit. Seculaire stagnatie zou in de VS wijzen op het falen om de infrastructuur, het onderwijs en de opleidingsbehoeften aan te pakken. In Europa zou het wijzen op een nalatigheid om de schade te herstellen die de Grote Recessie aan de Europese financiële sector heeft toegebracht. Het is aan de beleidsmakers om seculaire stagnatie niet te accepteren, maar juist die stappen te nemen die dit vermijden.

Richard Koo is in zijn bijdrage niet erg optimistisch dat de meest aangetaste regio van de wereldeconomie, de eurozone, erin zal slagen om zijn beleid te veranderen: "Aan het politieke front zie je het ongelukkige feit dat democratieën slecht toegerust zijn om dergelijke recessies aan te pakken. Wil een democratie goed functioneren, dan moeten mensen handelen op basis van een sterk gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid. Maar dit principe druist in tegen het gebruik van fiscale prikkels, wat neerkomt op de afhankelijkheid van *big government* en het wachten op herstel." (Teulings en Baldwin, p. 137). Of men het nu met Koo's aarzeling aangaande de effectiviteit van democratische besluitvorming eens is of niet, het helpt wel te verklaren waarom Europa er grote moeite mee heeft om af te stappen van beleid dat onder economen op weinig steun kan rekenen. Toch heeft de Europese Unie in het verleden een opmerkelijk vermogen getoond om ook uit een diepe crisis weer omhoog te klauteren. Daarom zouden we de OESO kunnen volgen door hoop te laten prevaleren boven ervaring.

LITERATUUR

- Blanchard, O., G. Dell'Ariccia en P. Mauro (2010) Rethinking macroeconomic policy. *IMF Staff Position Note*, SPN/10(03).
- Gordon, R. (2012) Is US economic growth over? Faltering innovation confronts the six headwinds. *NBER Working Paper*, 18315.
- Hansen, A. (1938) Economic progress and declining population Growth. *American Economic Review*, 29(1), 1–15.
- Krugman, P. (2014) *Inflation targets reconsidered*. Werkdocument voor de ECB Sintra conferentie.
- Teulings, C. en R. Baldwin (2014) *Secular stagnation: facts, causes and cures*. VOX e-boek op www.voxeu.org, 15 augustus.

Piazza JongRijk stelt zich voor!

Piazza JongRijk is dé koepel van de jongverenigingen van de ministeries binnen de Rijksoverheid. Piazza JongRijk is van én voor alle jonge ambtenaren van de 11 departementale jongverenigingen die meer uit hun werk willen halen. Piazza JongRijk bestaat uit het Piazza JongRijk-beraad en het Piazza JongRijk-bestuur. Het beraad, het besluitvormende orgaan van Piazza JongRijk, bestaat uit vertegenwoordigers van de aangesloten jongverenigingen. Het Piazza JongRijk-bestuur is onafhankelijk van de (besturen van de) jongverenigingen en draagt zorg voor het dagelijks bestuur van Piazza JongRijk. Tevens is het Piazza JongRijk-bestuur het gezicht van Piazza JongRijk naar de buitenwereld.

Piazza JongRijk wil:

1. De samenwerking bevorderen tussen de aangesloten jongverenigingen en leden;
2. Discussie initiëren en stimuleren onder jonge ambtenaren over Rijksbrede thema's en een 'frisse blik' binnen de Rijksdienst uitdragen;
3. Rijksbrede netwerkvorming onder jonge ambtenaren faciliteren en stimuleren.

Piazza JongRijk biedt jonge ambtenaren een interdepartementaal platform. Piazza JongRijk ziet dit als grote meerwaarde om verkokering tegen te gaan. Daarnaast houdt het de ambtelijke top 'scherp'. Om haar doelstellingen te realiseren streeft Piazza JongRijk naar een gevarieerd aanbod van activiteiten. Hierbij staat op het ene moment de inhoud voorop (debatten, congressen) en op het andere moment het sociale of netwerk aspect (borrels, feesten).

Jaarlijks organiseert Piazza JongRijk zelf dan wel is zij betrokken bij de organisatie van een aantal activiteiten. Zo

heeft Piazza JongRijk afgelopen augustus samen met het Haagsch College een 'Collegetour' georganiseerd. Onder leiding van NOS-verslaggever Xander van der Wulp konden de 150 aanwezige jonge ambtenaren hun vraag stellen aan niemand minder dan onze minister-president Mark Rutte. Piazza JongRijk maakt als laatste activiteit van dit jaar samen met het Haagsch College de financieel-economische balans op. Kunnen we 2015 met vertrouwen tegemoet zien? Die vraag zal vanavond worden beantwoord in het College met Coen Teulings.

Op de hoogte blijven van alle Piazza JongRijk activiteiten in het nieuwe jaar? Bezoek onze website: www.jongriijk.nl, like ons op Facebook en volg ons op Twitter!

Centre for Professional Learning

Professionele verdieping op academisch niveau

Het Centre for Professional Learning van Campus Den Haag - Universiteit Leiden biedt verdiepende en uitdagende cursussen voor hogeropgeleide professionals, die beroepsmatig te maken hebben met het publieke domein. Wij zijn gevestigd in het hart van bestuurlijk Nederland. Wij bieden kennis en inzichten op academisch niveau, met sterke nadruk op de praktische toepassing in uw dagelijkse werk.

Een greep uit ons open aanbod:

- Leergang Toezicht in Transitie
- Leergang Terrorisme, Recht & Veiligheid voor practitioners
- Leergang Politics, Philosophy & Economics
- Leergang Politiek Bestuurlijke Sensitiviteit voor de publieke sector

Maatwerk

In de afgelopen jaren ontwikkelden we maatwerktrajecten in opdracht van onder andere het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het ministerie van Buitenlandse Zaken, de gemeente Den Haag, de provincie Noord-Holland, het RIVM en AgentschapNL.

**Maak kennis met ons aanbod op www.professionallearning.nl
en volg ons op   **

**Universiteit
Leiden**
Campus Den Haag

Over Campus Den Haag - Universiteit Leiden

Door onze vestiging in Den Haag zijn wij goed bekend met dilemma's van beleid en bestuur. Als geen ander zijn wij in staat die dilemma's te verbinden met vernieuwend onderwijs op academisch niveau. Kijk voor meer informatie op www.campusdenhaag.nl

Universiteit Leiden. Bij ons leer je de wereld kennen

Teulings: 'We hebben de crisis voor de verkeerde maatregelen gebruikt'

**Marcel de Boer en Jule Hinrichs,
gepubliceerd in het Financieele dagblad
op dinsdag 18 november 2014**

Hoogleraar Coen Teulings zegt meteen bij het begin van het gesprek geen groeipessimist te zijn. 'Ik hang niet de theorie aan dat er geen technologische doorbraken meer te verwachten zouden zijn. In de nanotechnologie, met nieuwe materialen, in de biotech, met de robotarm en vooral in de ICT is nog heel veel technologische vernieuwing te verwachten.'

Toch zegt Teulings tijdens een interview bij hem thuis in Amsterdam dat het misschien niet vanzelf weer goed komt met de groei: 'Die is nu al vijf jaar veel te laag.' Teulings' recente waarschuwingen over het gevaar op een 'secular stagnation', een 'langdurige stagnatie', een 'Japanscenario voor Europa' zijn de aanleiding voor het gesprek. In het onlangs verschenen ebook 'Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures', heeft Teulings, als samensteller met Richard Baldwin, hoogleraar internationale economie te Genève, ook aandacht voor dit onderwerp. 'Het thema over het gevaar van een stilvallende groei leeft enorm', zegt hij. 'Als je economen benadert om bij te dragen aan een boek, krijg je altijd een hoop afzeggingen. Mensen zijn druk. Hier bleek de positieve respons echter enorm!'

'De voordelen van het monetaire beleid komen eenzijdig bij de rijkere ouderen terecht'

Coen Teulings was tot anderhalf jaar geleden directeur van het Centraal Planbureau. Hij is tegenwoordig hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en in Cambridge. Hij vliegt met regelmaat voor een aantal dagen naar Cambridge. 'Het is daar echt een Harry Potterdorp, King's College is een soort Griffoendor, Trinity lijkt op Zwadderich. Ik heb het er prima naar mijn zin.'

Wat is de kern van het probleem, waar begint de analyse?

'Dit is een van de weinige situaties waar een markteconomie uit zichzelf niet uitkomt. Er is sprake van een fors spaaroverschot; tegelijkertijd worden we door de recessie geconfronteerd met onderinvesteringen. Daardoor daalt de reële rente die vraag en aanbod van kapitaal in evenwicht moet brengen. Het spaaroverschot en de daling van de reële rente is een ontwikkeling die al dertig jaar gaande is, dus al van voor de Grote Recessie. De combinatie van een lage rente met een lage inflatie is het probleem. De reële rente zou onder nul moeten uitkomen om sparen en investeren weer in evenwicht te brengen. Dat is lastig omdat de nominale rente niet verder omlaag kan. De enige manier om een negatieve reële rente te bewerkstelligen is inflatie. Maar door de recessie is er nu ook nauwelijks inflatie. Met andere woorden: doe wat aan die ongewenst lage inflatie, dat is bittere noodzaak. Het is de enige manier om Japanse toestanden in Europa

te voorkomen. Het alternatief is een zware keynesiaanse recessie. We zouden dwaas zijn als we het zo ver zouden laten komen.'

Het kwartje is nog niet overal gevallen dat het zo zou moeten?

'Ik maak me zorgen over de reacties in Nederland. Het nut van het ruime ECB-beleid wordt hier in twijfel getrokken. Het enige alternatief voor wat Draghi (Mario Draghi, president van de ECB, red.) doet, is een stimulerend begrotingsbeleid en dat ligt politiek moeilijk. Idealiter zou je stimulerend beleid moeten combineren met monetaire verruiming. Zolang dat politiek niet kan, is het opkopen van de obligatieleningen de enige mogelijkheid. De overheden in Europa benutten het begrotingsbeleid niet om de economie aan de praat te krijgen. Dus Draghi moet wel.

'Zolang een stimulerend begrotingsbeleid niet kan, is het opkopen van obligaties de enige mogelijkheid'

'Europa heeft na de crisis het probleem verkeerd gedefinieerd. We dachten dat het een probleem was van de staatsschulden. Dat was misschien in Griekenland zo, dat land is een geval op zich. Gemiddeld genomen was de staatsschuld in Europa echter niet bijzonder hoog; die in Amerika was hoger. Het was een probleem van de banken. De VS hebben de banken meteen aangepakt, Europa deed het vijf jaar te laat. We hebben de crisis voor de verkeerde dingen benut.'

Het bezwaar van ruim monetair beleid is dat het tot financiële zeepbellen leidt?

'Daar wordt in Nederland veel te eenzijdig over gedacht. Een bubbel, opgeblazen prijzen, het kan zeker tot instabiliteit leiden. Maar bubbels zijn in de huidige situatie niet te vermijden. Als je de staatsschuld niet wilt oprekken om de vraag te stimuleren, houd je het overschot aan spaargeld en dat leidt tot bubbels. Wereldwijd is er veel te veel spaargeld. De pensioenleeftijd is de afgelopen decennia in Oeso-landen nauwelijks omhoog gegaan, maar de levensverwachting wel, gemiddeld met zo'n tien jaar. Dat betekent dat er veel meer gespaard moet worden om de pensioenen te kunnen financieren. In China is er helemaal geen pensioen en sparen mensen zich individueel helemaal gek voor de oude dag. Dat spaargeld moet ergens heen. Dan kunnen bubbels ontstaan. Bubbels zijn een substituuat voor meer staatsschuld. Overheden hadden door meer te investeren dat overschot aan spaargeld kunnen afromen.

Daarbij speelt nog een ander probleem. De mogelijkheden om te beleggen in een vermogenstitel met een laag risico zijn door de inspanningen om de staatsschuld terug te dringen sterk afgenomen. Bovendien worden de schulden

van een aantal landen, denk aan Italië en Spanje, niet langer als laag risico gezien. Tegelijkertijd is de behoefte aan veilige beleggingen door de crisis en alle onzekerheid die daarmee samenhangt enorm toegenomen. Daardoor is de rente op staatsschuld nu zo extreem laag.'

Kunnen de pensioenfondsen met zo'n blok aan het been op die manier verder?

'De pensioenfondsen zijn in een spagaat terechtgekomen. Wil men nog enig rendement hebben op het vermogen, dan moet een groter deel risicovol worden belegd. Zo'n stap moet echter gevolgen hebben voor het pensioencontract van de pensioengerechtigde. Risicodragend beleggen betekent onvermijdelijk dat pensioenafspraken dus risicodragend worden.'

U pleit voor meer inflatie, en ongetwijfeld meer overheidsuitgaven. Larry Summers adviseert het akkoord van Maastricht in de ijskast te zetten en meer te investeren.

'Overheidsinvesteringen kunnen een goede steun in de rug geven. Duitsland heeft volop mogelijkheden zijn autosnelwegen te verbeteren. Wij hebben dat al gedaan, maar kunnen het nog zoeken in het onderwijs, isolatie van woningen, maar bijvoorbeeld ook in transport. Die zelfsturende auto is een issue voor de toekomst. Ontwikkel daar nu de bijbehorende kennis en techniek voor. Zorg dat je ermee voorop loopt. Maar belastingverlagingen zijn een prima mogelijkheid om de economie te stimuleren. Stimuleren hoeft dus niet te leiden tot een grotere overheid, het staat daar in wezen los van.

In de huidige situatie zitten er grote bezwaren aan het monetaire beleid, omdat de voordelen ervan eenzijdig bij de rijkere ouderen terechtkomen, via een hogere waardering van hun bezittingen. De voordelen van begrotingsbeleid zijn veel breder gespreid. Dat Europese stabiliteitspact werkt niet

goed; het zit ons nu in de weg. Het idee van Europese regels is goed, maar de huidige regels zijn contraproductief. Het is in het huidige politieke klimaat echter ondenkbaar dat er aan gesleuteld wordt.'

Waarom blijft juist Europa zo achter?

'Europa heeft, net als Japan in de jaren negentig en ook China, een demografisch probleem. De VS staan er beter voor door een flinke instroom van bijvoorbeeld jonge Mexicanen. Nederland mag wat dat betreft blij zijn met Turkse en Marokkaanse jongeren die er wat van willen maken in dit land. In Italië en Duitsland is het beeld slechter. Duitsland gaat met zijn economie een flinke terugval maken louter vanwege de krimp van de bevolking.

'Als wij dus onze vinger opheffen naar andere landen, is het goed om je te realiseren dat ook in Nederland niet alles op rolletjes loopt.'

Met de verhoging van de pensioenleeftijd heeft Nederland een grote stap gezet. Balkenende heeft dat echt goed aangepakt. Maar ook in Nederland zijn niet alle hervormingen

geslaagd. De hervorming van de woningmarkt is in Nederland bijvoorbeeld slecht gelukt. Met een loan-to-valueratio van onder de 100 wordt het starters zeer lastig gemaakt, terwijl we geen stappen zetten om de huurmarkt los te trekken. Ze worden gedwongen eerst flink geld te sparen voor ze een huis kopen. In de huurmarkt is alles in gereedheid voor een groot reguleringsdrama. Hoe kun je als beginnende leraar, met een nog echt niet heel hoog salaris, iets betaalbaar huren? Die woningen zijn er niet. Daar hebben we gewoon niet over nagedacht. Dat redden we dus niet op deze manier. Als wij dus onze vinger opheffen naar andere landen, is het goed om je te realiseren dat ook in Nederland niet alles op rolletjes loopt.'

Zou een ruimhartiger begrotingsbeleid niet de druk kunnen weghalen om de noodzakelijke structurele hervormingen uit te voeren?

'Dat zeggen mijn Spaanse vrienden ook. Zonder stevige pressie komen de hervormingen niet tot stand. Ik weet het niet. Dit is het moment om meer te investeren om te voorkomen dat Europa wegzakt in een Japanscenario met deflatie en jaren zonder economische groei. Larry Summers zei het bij zijn Tinbergenlezing heel aardig: is de huidige hoge werkloosheid nu echt de goede voedingsbodem om een versoepeling van het ontslagrecht te realiseren? Zou het niet beter zijn eerst de effectieve vraag te herstellen? Tot nog toe kon je daarover aarzelen. Nu staat het water iedereen aan de lippen en kan dat dus niet meer.'

Ook in 2015 organiseren Internationaal Perscentrum Nieuwspoord, het Montesquieu Instituut en ProDemos-Huis voor Democratie en Rechtsstaat gezamenlijk een reeks activiteiten over de democratie.

2015 belooft, politiekgezien, een interessant jaar te worden. Wat zullen de Provinciale Statenverkiezingen ons brengen? En wat zijn de gevolgen voor de samenstelling van de Eerste Kamer? Voor welke uitdagingen komt de Commissie Juncker te staan? Hoe zullen de conflicten in de achtertuin van de EU zich ontwikkelen? Het komt aan bod tijdens deze reeks.

Debat in Nieuwspoord

Elke eerste woensdag van de maand in Nieuwspoord

Onder leiding van journalist en presentator Max van Weezel gaan wetenschappers, politici en journalisten met elkaar in debat over actuele, veelbesproken en soms controversiële onderwerpen. Na een inleiding van de wetenschapper gaan de panelleden in discussie. Het publiek kan vragen stellen.

Politiek Café

Elke tweede dinsdag van de maand in Dudok

Praat onder het genot van een drankje mee over de actuele politiek met wetenschappers, journalisten en politici. Luister naar de politieke analyses en colleges van experts, doe mee aan de Politieke Pubquiz of hang gewoon gezellig rond.

Meer informatie: www.montesquieu-instituut.nl/democratieindebat

www.linkedin.com/groups/Montesquieu-Institute-4498115/about

www.facebook.nl/MontesquieuInstitute

@MontesquieuInst

www.montesquieu-instituut.nl

Voor meer informatie en een overzicht van alle activiteiten van het Montesquieu Instituut

De bachelor opleidingen van Campus Den Haag

Wat is Campus Den Haag?

CDH is een van de 7 faculteiten van de Universiteit Leiden, de oudste universiteit van Nederland. In 1999 is de Universiteit Leiden met deze Haagse vestiging gestart. Inmiddels is de vestiging uitgegroeid tot een volwaardige faculteit. De Campus is momenteel gevestigd in 5 verschillende gebouwen, op korte afstand van elkaar, in de binnenstad van Den Haag.

Aanbod bachelor-opleidingen aan Campus Den Haag. Het onderwijs op deze jonge Haagse faculteit heeft een sterk interdisciplinair karakter en een brede internationale oriëntatie.

Bestuurskunde.

Bestuurskunde houdt zich bezig met maatschappelijke vraagstukken, zoals de rol van de Europese Unie bij het oplossen van de economische crisis, kwesties op het gebied van internationale veiligheid en het betaalbaar houden van de pensioenen. Verschillende vakgebieden komen daarbij aan de orde: economie, sociologie, politicologie en recht. In het

eerste jaar kies je uit twee specialisaties: Beleid, Bestuur en Organisatie (BBO) en Economie, Bestuur en Management (EBM). Het onderwijs vindt plaats op de Campus-locatie Schouwborgstraat, Den Haag.

Leiden University College.

Het curriculum van deze opleiding is gebaseerd op het Liberal Arts & Sciences principe. Dit houdt in dat je maatschappelijk probleem bekijkt vanuit verschillende disciplines. Het programma in Den Haag is speciaal gericht op kwestie's als vrede, recht en duurzaamheid, en complexe mondiale problemen als klimaatverandering, armoede, uitputting van natuurlijke hulpbronnen, internationale criminaliteit en terrorisme. Studenten van deze opleiding studeren en wonen op een aparte locatie van Campus Den Haag, het gebouw Anna van Buerenplein, naast het centraal station van Den Haag.

International Studies.

Ook de opleiding International Studies is gebaseerd op het Liberal Arts & Sciences principe: problemen en thema's bestuderen vanuit meerdere invalshoeken, oftewel met een interdisciplinaire aanpak. Bij deze opleiding richt je je specifiek op een regio in de wereld en bestudeer je de geschiedenis, cultuur, politiek en economie van die regio. Ook leer je de taal, of een van de talen, die in deze regio word(en) gesproken. Deze bachelor-opleiding vindt net als Bestuurskunde en Leiden University College plaats in Den Haag, en het onderwijs vindt veelal plaats op de Campus-locatie Schouwborgstraat, maar wordt aangeboden vanuit de Faculteit der Geesteswetenschappen in Leiden.

Kijk voor meer informatie op:

www.campusdenhaag.nl

[Twitter.com/campusdenhaag](https://twitter.com/campusdenhaag)

[Facebook.com/CampusDenHaag](https://facebook.com/CampusDenHaag)

Marius, Jouw Wijnvriend!

Met al vier jaar lang de titel 'wijnwinkel van het jaar', twee winkels in Den Haag en exclusieve eigen import is Marius met recht jouw wijnvriend te noemen. Wil je zonder nadenken een heerlijke wijn bemachtigen dan ben je bij het vakkundige personeel in goede handen. Ben je een echte wijnfan, dan is er een vinoloog in huis die je met veel plezier over wijn vertelt en je helpt bij het maken van de juiste keuze. Doe je dit het liefste in goed gezelschap? Denk dan eens aan een wijnproeverij met vrienden, collega's of familie, volg een professionele wijncursus of, speciaal voor de dames,

maak gebruik van de ladies night! In de winkel laat Marius je graag zien welke wijnen goed combineren met gerechten van het seizoen. Recepten hiervoor vind je in seizoensgebonden boekjes uitgebracht door Marius zelf, uiteraard met een passend wijnavdies bij elk gerecht. Bovendien vind je in de winkel elke maand een andere wijn om te proeven, die je vervolgens voor een fijne prijs mee naar huis kunt nemen.

Marius, jouw wijnvriend

Piet Heinstraat 93, Den Haag

T 070 363 31 00

Van Hogendorpstraat 16C, Wassenaar

T 070 511 85 30

www.jouwwijnvriend.nl

HET ONDERNEMENDE DUURZAAMHEID COLLEGE

Jan Peter Balkenende over duurzame groei

9 Miljard mensen in 2050, grondstoffen die worden uitgeput. Onhoudbare productie- en consumptiepatronen. In dit licht verandert de rol van ondernemingen in onze maatschappij in hoog tempo. Van bedrijven wordt steeds meer verwacht dat zij naast winstgevendheid ook oog hebben voor mens, milieu en maatschappij. Maar hoe breng je dit nu in de praktijk? En welke rol kan de overheid hierin spelen?

Jan Peter Balkenende spreekt over bedrijfsmodellen voor duurzame groei. Van praten naar doen.

Oud-premier Balkenende is oa voorzitter van de Dutch Sustainable Growth Coalition, partner Corporate Responsibility bij EY en hoogleraar aan de EUR.

Datum: 19 januari 2015
Tijd: 20.00 - 21.30 uur
Locatie: Perscentrum Nieuwspoor

HAAGSCH COLLEGE

Universiteit
Leiden
Campus Den Haag

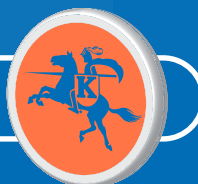
Reserveren? haagschcollege.nl

**WIJ WERKEN AL MEER DAN 100 JAAR OP HET SNIJVLAK
VAN DE NIEUWSTE TECHNIEKEN EN DE OUDSTE AMBACHTEN**

PRESENTATIE BOEKJES
GROOTFORMAAT KOPIËN
FOTOBHANG
VISITEKAARTJES
ROLLUP BANNERS
3D PRINTEN
KLEINE OPLAGE KRANTEN
BEDRUKTE WHITEBOARDS
ARCHIEF SCANNEN
WEBSITE PRODUCTIES
GEPERSONALISEERD DRUKWERK

REPRO- VAN DE KAMP

PAPIER | DIGITAAL | 3D

WEGASTRAAT 40, DEN HAAG | TELEFOON: 070-3476464

WWW.REPROVANDEKAMP.NL